

Давні люди

Вільям Фолкнер

Переклад: Ростислав Доценко

I

Спершу не було нічого. Тільки мжичив холодний безнастанний дощ, нерухомо сірів пізній листопадовий світанок і десь у ньому чулося все ближче валування гончаків. Потім Сем Фазерс, стоячи за хлопцем, — так само, як і тоді, коли хлопець із першої своєї рушниці мало не першим набоем, яким її було заряджено, застрелив першого свого кролика на бігу, — торкнув малого за плече, і його пройняв дроз, хоч зовсім не від холоду. Олень уже був там. Він не те що з'явився на видноті, а просто був там — не як привид, а як згусток світла і водночас його джерело, не тільки рухаючись у світлі, але й випромінюючи його, сам уже в бігу, такий, яким завжди бачиш оленя в ту частку секунди, коли він устиг побачити тебе, нахилений у сягнистому стрибку, з розмашистими рогами, навіть у тьмяному присвітлі схожими на крісельце-гойдалку, рівно поставлене у нього на голові.

— Давай, — сказав Сем Фазерс. — Швидко стріляй, але не квапся...

Хлопець зовсім не запам'ятав цього пострілу. Він мав дожити до вісімдесяти років, як його батько дожив, і батьків брат-близнюк, і їхній батько перед ними, але ніколи не міг пригадати ні звуку цього пострілу, ні віддачі приклада. Він навіть не пам'ятав, де поділась тоді рушниця. Він просто побіг. І ось він стояв над тим оленем, що лежав на вогкій землі, усе ще в пориві до бігу й нітрохи не схожий на мертвого, стояв над ним, тремтячи й відхекуючись, а Сем Фазерс знов уже був поруч і простягав йому ножа.

— Не підходь до нього спереду, — сказав Сем. — Коли він ще живий, то приб'є ратицями. Підходь ззаду і перше вхопи за роги, щоб ти встиг відскочити, якщо він спробує підвестися. А другою рукою заткни йому ніздрі.

Хлопець так і зробив: відхилив оленеві голову і Семовим ножом черкнув по пружній шиї, а Сем нахилився, занурив пальці в гарячу димну кров і розмазав хлопцеві по щоках. Потім у вогкому сірому лісі пролунав Семів ріжок, тоді вдруге і втретє, і зануртувала довкола тичба собак, що їх Джім тітки Тенні й Бун Хогенбек лиш тоді відігнали батогами, коли кожен гончак поласував кров'ю, і мисливці поз'їздилися, справжні тобто, — Волтер Юел, несхибний у пострілі, і майор Де Спейн, і старий генерал Компсон, і хлопців родич Маккаслін Едмондс, онук батькової сестри, отже, двоюрідний небіж йому, але старший за нього на шістнадцять років, і через те скорше рідний брат, ніж небіж, а ще скоріш — батько для нього (бо ж вони обидва були одинаками, і хлопців батько мав під сімдесят, коли він, хлопець, народився), — верхи на конях, вони дивилися на них двох згори — на старого, віком понад сімдесят літ, який два покоління пережив негром, але однаково зберіг обличчя й поставу свого батька, ватага племені чикасо, і на дванадцятирічного білого хлопця з відбитком закривавлених долонь на виду, який тільки намагався триматись рівно і не показати,

що все в ньому дриготить.

— То він не сплохував, Семе? — запитав старого Маккаслін.

— Не сплохував, — відповів Сем Фазерс.

Вони стояли там удвох — білий хлопець, тільки-но позначений кров'ю, і темношкірий старий, по батьку-матері нащадок дикунських королів, який позначив його і закривавлені долоні якого тільки довершили посвяту хлопця в те, що він під опікою старого уже й так прийняв смиренно й радо, із самозреченням, хоч і не без гордощів; ті долоні, той доторк, та перша дорогоцінна кров, яку хлопець урешті сподобився пролити, поєднали його із старим навек, тож тепер старий житиме в ньому й тоді, коли хлопцеві мине сім десятків років, а потім і вісім десятків, ще довгий час після того, коли сам він піде в землю так, як і ватаги й королі в неї йдуть, — поки що дитя ще, а не муж, чий дід прожив своє життя в цьому краю, прожив майже так само, як хлопець мав прожити, щоб, як і дід його, залишити нащадків на цій землі, і старий чоловік віком понад сімдесят літ, чиї предки володіли цією землею задовго до того, як білі її побачили, а потім з усім своїм плем'ям зникли з неї, і тільки рештки їхньої крові, змішавшись із кров'ю іншої раси і на якийсь час навіть потрапивши в рабство, збереглись, тепер неминуче завершуючи свій зболений кругообіг, бо ж Сем Фазерс не мав дітей.

Батьком його був сам Ікемотубе, що перейменував себе на Дума. Сем розповідав хлопцеві про те, як Ікемотубе, син сестри старого Ісетібеги, замолоду втік до Нового Орлеана і повернувся сім років опісля у товаристві француза, що називався кавалер Сьє-Блонд де Вітрі і був, либонь, таким самим пройдою у себе в роду, — він уже тоді прозивав Ікемотубе "Du Homme", Чоловіком тобто, ватагом, — повернувся, приїхав додому з отим своїм чужинецьким Арамисом і рабинею, майбутньою матір'ю Семовою, що мала три чверті білої крові, і з капелюхом та плащем, гаптованими золотом, і плетеним кошиком з-під вина, в якому був цілий вивід одномісячних щенят та золота табакерка з білим порошком, як цукрова пудра. І про те, як Дума зустріли над річкою троє-четверо приятелів з його парубоцької молодості, і як Дум, полискуючи золотом капелюха та плаща при курному світлі смолоскипа, присів навпочіпки на мулистому березі, дістав з кошика щеня, поклав йому на язик дрібку порошку, після чого той, хто тримав щеня, ще й не встиг пошпурити його геть, як воно вже здохло. І як вони прибули до індіанського селища, де замість Ісетібеги, тепер небіжчика, ватагував його син, опасистий Думів брат у перших Мокетубе, і як наступного дня несподівано помер восьмирічний син Мокетубе, і як надвечір того ж таки дня на очах Мокетубе й більшості інших (люду, як їх називав Сем Фазерс) Дум дістав з кошика друге щеня й поклав йому дрібку порошку на язик, і як Мокетубе тут таки зрікся влади, і Дум і справді став Чоловіком, ватагом, як його вже давно прозивав приятель-француз. І як на третій день, перебираючи в свої руки кермо влади, Дум оголосив про шлюб уже вагітної квартеронки з одним із щойно успадкованих своїх невільників (звідки й ім'я Сема Фазерса: мовою індіанців чикасо він називався Син Двох Батьків), і як через два роки він продав того негра з жінкою й дітям, своїм рідним сином, білому сусідові

Керазерсові Маккасліну.

Це було сім десятиріч тому. Коли хлопець запізнався з Семом Фазерсом, той мав уже шістдесят літ, — він був невисокий, швидше присадкуватий, не надто рухливий, на вигляд слабосилий, але тільки на вигляд, з волоссям, як кінська грива, навіть тепер, у сімдесят літ, без жодної сивинки і з обличчям, яке не виказувало його віку, поки він не усміхався; про домішку негритянської крові в ньому свідчила тільки деяка притьмяність у волоссі й під нігтями, і ще щось, помітне в його очах, помітне тому, що воно проступало там не завжди, а лиш у хвилини задуми, та й то не щоразу — не в обрисі очей та забарвленні, а в їх виразі, і Маккаслін сказав хлопцеві, що це таке: не спадщина Хама, не знак упокорення, а знак залежності, усвідомлення того, що одна частка його крові певний час була кров'ю рабів.

— Він як старий лев або ведмідь у клітці, — сказав Маккаслін. — Він народився у клітці, і все життя у пій прожив, і нічого іншого не знав. А потім відчув щось. Це могло бути будь-що, абиякий повів, що потрапив йому в ніздрі. Всього на мить війнуло гарячим піском або заростями тростини, яких він сам зроду не бачив і, може, побачивши, навіть і не впізнав би і, мабуть, не зміг би там і прожити, якби раптом його туди закинуло. Проте не це, власне, відчув він. Запах клітки, ось що він відчув. Доти він не відчував її запаху. А війнув вітерець йому в ніздрі гарячим піском чи тростиною, і залишив після себе запах клітки. Через це й такий вираз у нього в очах.

— То відпусти його! — вигукнув хлопець. — Відпусти його!

Маккаслін засміявся. І враз примовк, тобто перестав удавати, ніби сміється, бо то був зовсім не сміх.

— Його клітка — не від Маккаслінів, — сказав він. — Він був дикий. У нього зроду в крові і по батьковій, і по материній лінії, окрім тієї невеликої частки білої крові, живуть інстинкти так давно витруєні з нашої крові, що ми їх просто забули, ми навіть мусимо жити табунами, щоб захистити себе від своїх власних витоків. Він же рідний син не тільки войовника, а й ватага. Потім він підріс, почав пізнавати світ і раптом одного дня виявив, що його зраджено, що кров войовників і ватагів у ньому зраджено. І не батько цей зрадник, — хутко додав Маккаслін. — Сем, мабуть, не має серця на старого Дума, який продав його й матір у рабство: він певне, вважав, що шкоду було заподіяно ще раніше і що кров тих самих войовників і ватагів у ньому, та й у Думові теж, зраджено через ту чорну кров, передану від матері. Тут не те, що та чорна кров сама по собі зрадницька, і не те, що мати зі своєї волі завинила, хоч вона таки провинна, бо передала йому мало що кров невільників, а ще ж і частку крові їхніх поневолювачів. Він сам поле своєї битви, арена свого розгрому й пам'ятник своєї поразки, його клітка — не від нас, — повторив Маккаслін. — Ти коли-небудь чув, щоб він дуже переймався, коли йому накажуть щось там зробити чи не зробити, нехай навіть твій батько або дядько Кумпан?

Це була правда. Уже в найраніших своїх згадках хлопець бачив, як Сем Фазерс сидить на порозі плантаційної кузні, в якій він гострив лемеші, лагодив інструмент або й виконував простішу теслярську роботу, коли не блукав лісом. А часом, тоді, коли

навіть ліс його не вабив, і навіть коли кузня була завалена всяким реманентом, направи якого чекали в господарстві, Сем, бувало, просиджував на порозі півдня або й цілий день, і ніхто, навіть хлопців батько та батьків брат-близнюк у свій час, ані Маккаслін, пізніше ставши фактичним, хоч іще й не юридичним господарем плантації, ніколи не казав йому: "Щоб оце мені до вечора було готове" або "Чому цього вчора не зроблено?"

І щороку пізньої осені, в листопаді, хлопець бачив, як на воза з напнутою вже брезентовою будою вантажили харчі — шинку й ковбаси з копильні, каву, борошно й мелясу з плантаційної комори, забитого напередодні ввечері цілого бика для собак, поки не розживуться на дичину в таборі, — потім клітку з тими самими собаками, а тоді ладували ще постіль, зброю, ріжки, ліхтарі й сокири, і як на передку вмошувались у мисливській одежі Маккаслін і Сем Фазерс і вкупі з Джімом тітки Тенні, що сідав на собачій клітці, вирушали до Джефферсона, щоб звідти разом з майором Де Спейном, і генералом Компсоном, і Буном Хогенбеком, і Волтером Юелом їхати на два тижні до великої улововини над річкою Таллагачі, де водилися олені й ведмеді. Але ще до того, як воза встигали навантажити, хлопець відчував, що йому несила на це дивитись. Він відходив убік, майже біг, і зупинявся за рогом, звідки не видно було воза і де його самого ніхто не міг побачити, і стояв там, зібгавшись, не піддаючись плачеві, а тільки тремтячи, і шепотів сам до себе:

— Вже недовго. Вже недовго. Ще три роки (або: ще два роки, ще рік) — і мені буде десять років. Тоді, Кас обіцяв, я теж зможу поїхати.

Сем і справді, коли працював, то так, наче білий. Бо нічого іншого він і не робив, окрім того ковальства: ані обробляв приділені йому акри, як інші колишні раби старого Керазерса Маккасліна, ані працював поденником на полі, як молодші негри, прибульці з інших околиць, і хлопець так ніколи й не з'ясував, як саме у нього встановилися такі стосунки зі старим Керазерсом чи то опісля з двома його синами-близнюками. Мешкав Сем, щоправда, серед негрів, в одній з хатин негритянського виселку, і спілкувався з неграми (якщо взагалі з ким-небудь спілкувався, крім хлопця, відколи той настільки підріс, що сам добирався від дому до кузні, а потім і рушницю став носити), і одягався, як негри, і розмовляв такою ж говіркою, і навіть часом ходив з ними до негритянської церкви, а все-таки він був сином ватага племені чикасо, і негри це знали. І не тільки негри, як здавалося хлопцеві. Он у Буна Хогенбека бабця теж була індіанка чикасо, і хоч ближчі його предки належали тільки до білих і сам Бун був білий, а проте ж то була не ватагова кров. Ця різниця, як на хлопця, виразно впадала в вічі, тільки-но побачиш Буна й Сема разом, і навіть Бун, здається, її помічав — той самий Бун, котрому зроду-віку й на думку не спадало, що хтось міг би бути родовитіший, ніж він. Можна бути кмітливішим, це він визнавав, або багатшим (він казав — таланитішим), але щоб родовитіш, то вже ні. Бун був безмежно відданий, як пес-мастиф, — свою вірність він ділив порівну між майором Де Спейном та Маккасліном, — і безмежно безпорадний у повсякденному житті — турботу про свій хліб щоденний він з такою самою безсторонністю покладав порівну на майора Де Спейна та Маккасліна, — раб усіх своїх пристрастей, він був затятий, щедрий, досить сміливий і майже цілковито

безвідповідальний. Як на хлопців погляд, то не хто інший як саме Сем Фазерс, негр, ставився не тільки до Маккасліна і майора Де Спейна, а й до всіх білих з гідністю і повагою, зовсім без запобігливості й похватних веселощів, що ними, наче непроникним муром, відгороджуються від білих негри, причому до Маккасліна він ставився навіть не просто як рівний до рівного, а як старший до молодшого.

Він при звичаював хлопця до лісу, навчав, як полювати, коли стріляти і коли не стріляти, коли забивати і коли не забивати, нарешті, що робити з упольованою дичиною. А поза тим розповідав хлопцеві, — коли вони вдвох сиділи або влітку на пагорку під шатром гострих зір, чекаючи, щоб гончаки знов пригнали ближче лиса, або біля багаття в листопадовому чи грудневому лісі, поки собаки вистежували єнота над струмком, або коли вони без ніякого багаття присідали навпочіпки в суцільному мороці росистого квітневого передсвіту, чатуючи під деревом, де сідало дикого індики. Хлопець ніколи нічого не розпитував у Сема, бо той розпитувань не любив. Він просто чекав, а тоді слухав, коли Сем починав розповідати про давні часи та індіанський люд, якого сам він не встиг спізнати, а отже, не міг і пам'ятати (він навіть батькового обличчя не пам'ятав), і якого не могла йому заступити та інша раса, що її кров він теж мав у своїх жилах.

І коли він розповідав про давні часи і вимерлих та зниклих людей зовсім інакшої раси, аніж ті дві, знані хлопцеві, поступово давні часи в очах хлопця переставали бути давніми, а перепліталися з теперішністю, і не просто так, наче все те відбулося вчора, але так, ніби воно ще от зараз відбувалося, — ті люди, що ступали колись цією землею, немов зараз пробували тут, дихали цим повітрям, відкидали свої живі тіні на цю землю, якої вони навіть і не покидали. Ще й більше — деякі з тих подій наче не тільки не сталися, а мали відбутися щойно завтра, аж кінець кінцем хлопцеві почало уявлятися, що й він сам ще не існує, що на цій землі ще немає нікого ані з його раси, ані з тієї другої, підлеглої раси, яку навезли сюди його одноплемінці; і що хоч ця земля, де вони з Семом полюють, належала його дідові, потім батькові й дядькові, тепер Маккаслінові, а згодом належатиме йому самому, насправді їхні права на неї так само ілюзорні й умовні, як і отой вибляклий досі запис старосвітським письмом у реєстраційній книзі в Джефферсоні, яким зафіксовано ті права, і що він, хлопець, тільки гість тут, а справжній господар промовляє устами Сема Фазерса.

Ще три роки тому їх було двоє — той другий, чистокровний індіанець чикасо, був по-своєму навіть ще безпросвітніш неприкаяний, ніж Сем Фазерс. Звався він Джо Бейкер — в його устах це ім'я звучало як одне слово: "Джобейкер". Звідки його принесло — ніхто не знав. Жив він відлюдьком у злиденній халупці на розвиллі струмка за п'ять миль від плантації і від будь-якої іншої оселі. Заробляв на прожиття Джобейкер тим, що спродасть із дичини та риби, і ні з ким не водився — ні з чорними, ні з білими. Негри навіть його стежку обминали, і ніхто не важився підходити до тієї халупи, окрім Сема Фазерса. Десь так раз на місяць хлопець заставав їх обох у Семовій кузні — двоє давніх людей сиділи навпочіпки на брудній долівці й розмовляли мішанкою негритянської англійщини з говіркою горян-фермерів, подеколи доки — даючи слово-друге тією

давньою індіанською мовою, що її, сидючи тут-таки навпочіпки й прислухаючись, з бігом часу починав навчатися хлопець. Потім Джобейкер помер, чи, краще сказати, скільки там днів його більше не бачено. А ще потім одного ранку зник і Сем Фазерс, і ніхто, навіть хлопець, не знав, коли й куди він заповівся, аж поки раз увечері кілька негрів, полюючи в долині струмка, побачили, як шугнув омах полум'я, і пішли в тому напрямку. Горіла Джобейкєрова халупа, але не встигли вони підійти близько, як хтось вистрелив до них з півми поза хатою. Стріляв, виявилося, Сем Фазерс, але де могила Джобейкера — ніхто ніколи так і не довідався.

Наступного ранку, сидючи з Маккасліном за сніданком, хлопець побачив, як Сем Фазерс промайнув повз вікно їдальні, — він тоді ж таки пригадав, що зроду ще не бачив Сема ближче до дому, як у кузні. Хлопець навіть їсти перестав — вони з Маккасліном почули голоси за дверима їдальні, потім двері відхилилися й увійшов Сем з капелюхом у руці, але не постукавши, як зробив би кожен інший на його місці, крім хатньої челяді; він ступив у кімнату лиш настільки, щоб двері за ним змогли зачинитись, — і зупинився. З цим своїм індіанським обличчям і негритянською одежею він не дивився на них, а втупив погляд кудись понад їхніми головами, може, навіть на щось таке, що було зовсім і не в кімнаті.

— Я хочу піти звідси, — сказав він. — Піти у Велику Улоговину.

— Хочеш там пожити? — перепитав Маккаслін.

— У вашому з майором Де Спейном таборі, куди ви їдете на полювання, — сказав Сем. — Поки вас там нема, я б доглядав за табором. Коли не можна в тій великій хаті, то я поставлю собі хатчину в лісі.

— А як же Айзек? — запитав Маккаслін. — І як ти без нього? Чи й його з собою забереш?

Сем усе не дивився на них, стоячи так побіля дверей, — ніякого виразу не було на його обличчі, і що він старий, видно було тільки тоді, коли він усміхався.

— Я хочу піти звідси, — повторив він. — Відпусти мене.

— Гаразд, — спокійно сказав Маккаслін. — Звичайно. Я домовлюся з майором Де Спейном. І ти скоро думаєш перебиратися?

— Зразу, — відповів Сем.

Він вийшов. І це було все.

Хлопець мав тоді дев'ять років, і для нього було цілком природним, що ніхто, навіть Маккаслін, не спробував затримати Сема якимись там аргументами. Бувши вже дев'ятирічним хлопцем, він чудово розумів, що Сем може тепер без ніякого жалю покинути і його, і їхні спільні дні й ночі у лісі. Адже вони обидва добре знали, що ця розлука не тільки тимчасова, але й доконечна, що цього потребує його змужніння, щоб він доріс до того, чому колись має присвятити своє життя, як із самого малку вчив його Сем. Вони залагодили це ще торік улітку одного вечора, коли прислухалися, як гончаки заганяють лиса назад у струмкову долину, хоч хлопець тільки зараз уловив у тій розмові під високими, гострими зорями серпня натяк, призивітку цієї от сьогоднішньої події.

— Я вже навчив тебе всього про лови в цих освоєних місцях, — казав він. — Полюєш ти незгірше від мене. Ти вже можеш їхати до Великої Улоговини по ведмедя й оленя. По мисливське м'ясо, — додав він. — Через рік тобі мине десять. Ти вже писатимеш свій вік двома знаками, а там і не зоглядишся, як станеш дорослим. Твій тато — (Сем завжди Маккасліна називав хлопцевим батьком, ще до сирітства малого встановивши зв'язок поміж ними двома не як між опікованим і опікуном, кривняком, старшим чи головою роду, а як буває між дитям і чоловіком, який започаткував його буття тілесне й духовне), — твій тато обіцяв, що тоді візьме тебе з собою.

Отож хлопець розумів, чому Сем відходить. Тільки ж — чому саме у березні, за півроку до мисливського сезону?

— Якщо Джобейкер і справді помер, — дивувався хлопець, — і у Сема нікого близького не лишилось, крім нас, то чого він хоче вибратись у Велику Улоговину неодмінно тепер, за шість місяців до того, як ми туди приїдемо?

— А може, йому якраз цього й треба, — відказував Маккаслі. — Може, йому треба трохи відпочити від тебе.

Але ці слова — то нічого. Маккаслі та інші дорослі часто говорили, аби тільки щось сказати, як от і Сем, коли заявив про свій намір перебратися до Великої Улоговини. Семові, мабуть, доведеться пробути там з півроку, бо інакше, — щоб тільки заглянути туди й зразу вернутись, — не варто б і заходу. А він — Сем же сам сказав йому — про полювання в цих освоєних місцях знав уже все, що Сем чи й хто-будь інший міг його навчити. Тож із цим усе буде гаразд. Невдовзі літо, потім погожі дні після перших приморозків, потім холода, і він уже їхатиме у фургоні поруч з Маккасліном, а тоді настане мить, і він уполює ту дичину, що зробить його справжнім мисливцем, дорослим, і повернеться додому разом з Семом, і вже остаточно відійдуть у минуле дитинні лови на кроликів та опосумів. А він як рівний сяде у мисливському гурті перед зимовим каміном і поведе мову про полювання давні та прийдешні, як то серед мисливців водиться.

Отак Сем відійшов. Подався пішки, з усіма своїми пожитками на плечах. Він не схотів ні возом їхати, ані верхи на мулі, як пропонував Маккаслі. Ніхто й не бачив, коли він вибрався. Просто одного ранку його не стало, і хатина, в якій ніколи не було аж надто речей, лишилася порожня й гола, а кузня, в якій і раніше не робилося багато роботи, стала зовсім безчинною. Потім нарешті почався листопад, і тепер хлопець уже був одним з них — разом з Маккасліном та Джімом тітки Тенні вони вирушили до Джефферсона, де на них чекали майор Де Спейн, генерал Компсон, Волтер Юел, Бун і старий дядько Еш, куховар, з другим возом і бричкою, призначеною для хлопця, Маккасліна, генерала Компсона та майора Де Спейна.

Сем зустрів їх у таборі. Якщо він і зрадив їхній появі, то цього не показав. І якщо журився з їхнього від'їзду через півмісяця, то й цього не показав. Бо сам він з ними не вернувся назад. Повертався у ті обжиті, освоєні місця тільки хлопець, повертався самотній і одинокий, знову маючи перед собою одинадцять місяців дитинних забав з кроликами та всякою іншою дрібною звіриною, поки надійде нова нагода побувати тут,

уже з цієї першої своєї короткої гостини виносячи незабутнє враження від пущі — не відчуття небезпеки чи якоїсь особливої ворожості, а чогось глибинного, велетенського, одухотвореного і нахмуреного, серед чого йому дозволено було вільно блукати, не зазнавши (невідь-чому) жодної кривди, хоч усе-таки він почував себе тут якимось малорослим і — допоки йому випаде вполювати достойну дичину, варту вполювання, — чужим.

Потім знову наставав листопад, і вони знову сюди приїжджали. Щоранку Сем брав хлопця до приділеної йому засідки. Звичайно, та засідка була нікудишня, бо ж він мав тільки десять, тоді одинадцять, а тоді дванадцять років і ще ні разу не бачив, як біжить олень. А проте вони таки ставали там, Сем трохи позаду хлопця і без зброї, як і того дня, коли хлопець у восьмирічному віці підстрелив кролика на бігу. Вони стояли там у листопадовому передсвіті, і через якийсь час до них доносилося валування собак. Іноді той гін наближався, пролітав зовсім поруч, лункий і невидимий... Раз вони почули, як двічі важко гухнув старий дробовик Буна Хогенбека, з якого він тільки й забив, що білку, та й то сидячу, і ще двічі — рівні глухі постріли рушниць Волтера Юела, після чого можна було й не чекати його різка.

— А я ніколи не підстрелю дичини, — бідкався хлопець. — Ніколи не заб'ю.

— Заб'єш, не бійся, — відказував Сем. — Почекай лиш. Ти станеш мисливцем. Справдешнім.

Сем, однак, не вертався з ними, а залишався в лісі. Він проводив їх тільки до шляху, де чекала бричка, там забирав назад коней, і це все. Чоловіки їхали верхи на конях, а дядько Еш, Джім тітки Тенні й хлопець разом з Семом услід за ними на возі з табірним причандаллям та мисливськими здобутками — м'ясом, головами, оленячими рогами, котрі гіллястіші, — віз петляв, огинаючи величезні камедні дерева, кипариси й дуби, де одвіку не чулось ніякої сокири, крім мисливської, сунув поміж суцільних стін очерету й ожини, — а поза цими двома рухливими й водночас незмінними стінами дика пуща, на безвік закарбована у свідомості хлопця вже після перших проведених тут двох тижнів, начебто ледь нахилилась і вклонялася, пильнуючи за ними й прислухаючись, не дуже й ворожа до них, — вони ж бо такі були мізерні проти неї, навіть Волтер, і майор Де Спейн, і генерал Компсон, що забили стількох оленів та ведмедів, та й їхній побут був тут надто коротким і нешкідливим, щоб збудити в пущі ворожнечу, — а просто нахмурена, незглибна, велетенська, майже байдужна.

Потім вони виринали з неї, були вже зокола пущі, яка уривалася раптом і лишалась позаду, наче прямовисний мур з дверним отвором. Нараз обабіч уже пливли вдалину ділянки бавовнику та кукурудзи, вкриті кощавим бадиллям, подовгасті й нерушні під сірявим дощем; з'являлися хати, повітки й тини там, де людська рука на хвилюк відвоювала від пущі окраєць землі, а той мур позад них, велетенський, нерухомий і немов неприступний у сірому при— мерхлому світлі, вже поглинув безслідно манісінький отвір, яким вони виринули з пущі. Там чекала бричка, і Маккаслін, майор Де Спейн, генерал Компсон, Волтер та Бун спішувалися коло неї, а Сем злазив з воза, сідав на одного з коней, решту їх брав за поводи і повертав назад. Хлопець якусь

часину дивився вслід йому, як він, ні разу не оглядаючись, дедалі меншав і меншав на тлі того високого й таємничого муру. А потім і зовсім зникав у ньому, повертався, як вважав хлопець, певний, що й Маккаслін такої ж думки, до своєї самотини і відлюдності.

II

І ось прийшла та мить. Хлопець натис на курок, і Сем Фазерс помастив йому лице гарячою кров'ю забитого ним оленя, і він з дитини став мисливцем і мужем. То був останній табірний ранок. Пополудні вони згорнули табір і рушили додому — Маккаслін, майор Де Спейн, генерал Компсон та Бун верхи на конях, а Волтер Юел з неграми у фургоні разом з хлопцем, шкурою та рогами хлопцевого оленя. У фургоні могли бути (вони таки були) і інші мисливські здобутки. Але для хлопця їх не існувало — власне, вони з Семом Фазерсом і досі були тільки вдвох, як і в засідці зранку. Віз хилитався й погойдувався поміж звільна мінливих і все-таки незмінних стін, з-над і з-поза яких дивилась на їхнє пересування пуща, уже не ворожа, віднині повік не ворожа, бо ж олень той тепер уже назавжди буде в стрибку, рушничні цівки назавжди громохко застигли в пострілах, рогач на порозі безсмертя у своєму стрибку, навіки безсмертний, — віз гойдався і поколихувався, тривала навік хвилина оленя, і пострілу, і Сема Фазерса, і його самого, і тієї крові, що нею Сем помастив його, тепер уже назавжди поєднаного з пущою, яка прийняла його, адже він не сплонував, так Сем сказав, — коли це раптом Сем стягнув віжки й зупинив воза, і всі почули виразний і незабутній відголос оленя, сполоханого з лігвища.

Потім з-за повороту долинув Бунів голос, і, поки вони завмерли на мить на непорушному возі, — Волтер і хлопець уже сягнули по рушниці, — показався Бун з безтямно здивованим обличчям: він учвал гнав назад свого коня, лупив його капелюхом і щось кричав до них. А потім з'явилися з-за повороту й інші верхівці, стримуючи коней острогами.

— Спускайте собак! — верещав Бун. — Спускайте собак! Тут такий оленище, аж ну! Заліг осьде над дорогою, в хащі! Якби знаття, що він так близько, я б і ножем його ширнув!

— Може, тим він і втік, — озвався Волтер. — Бо побачив, яка в тебе зброя.

Волтер з рушницею в руці уже скочив з воза. Потім скочив і хлопець, також зі зброєю, і над'їхала ближче решта верхівців. Бун тим часом спромігся з коня перебратись на воза — шарпав там і смикав пазурами клунки й кричав:

— Спускайте собак! Спускайте собак!

Хлопцеві теж здавалося, що вони бозна-як довго дляються, — старші люди, в яких кров застигла й сповільнила біг, в яких за всі ті роки, що пролягли між ним і ними, кров стала інакшою, холоднішою, ніж у нього, чи й навіть у Буна або Волтера.

— То як, Семе? — спитав майор Де Спейн. — Заженуть собаки його назад?

— А собак і не треба, — відказав Сем. — Якщо він не почує їх за собою, то обійде круг і проти ночі сам повернеться до лігвища.

— Гаразд, — сказав майор Де Спейн. — Ви, хлопці, беріть мулів. А ми фургоном

доїдемо до шляху на узліссі й там зачекаємо.

Він, генерал Компсон і Маккаслін сіли у фургон, а Бун, Волтер, Сем і хлопець верхи завернули назад і зникли в глибині лісу. З годину Сем вів їх у сірому й млистому передвечір'ї, яке майже не різнилося від сіряви світанку і мало без різкого переходу змінитися на нічний морок, Потім Сем зупинився.

— Уже далеченько, — сказав Сем. — Не треба, щоб він почув мулів, йому ж іти проти вітру.

Мулів припнули у гушавині. Далі Сем повів їх пішки навпростець імлистим передвечір'ям, хлопець ішов зразу ж за Семом, решта двоє — трохи віддалік, ззаду, хоч хлопцеві здавалося, що вони мало не на п'яти йому наступають. Двічі Сем ледь повертав голову й казав через плече до хлопця:

— Часу ще доста. Ми дійдемо раніш за нього.

Отож він пробував іти не так хапливо. Свідомо пробував сповільнити приголомшливий біг часу, в якому рухався той невидимий ще для нього олень, котрий наче гнав усе далі й далі, зникав усе більш і більш безповоротно, дарма що, за словами Сема, він досі вже довершив свій круг і, не переслідований собаками, тепер повертався назад до них. Вони все йшли; минула година, може, дві, а може, менш як півгодини — хлопець не міг би сказати. Нарешті опинились на якомусь кряжі. Хлопець ніколи тут не бував, тож і не знав, що це кряж. Він тільки бачив, що земля пішла вгору, бо підлісок трохи порідшав, а далі починався ледве помітний схил аж до суцільної стіни очереття. Сем зупинився.

— Ось тут, — промовив він. Потім обернувся до Волтера і Буна: — Пройдіть ще трошки кряжем і вийдете на розтоку. Там побачите сліди. Якщо він петлятиме, то пройде біля одної з трьох наших засідок.

Волтер розглядався якусь хвилю.

— Я знаю це місце, — сказав він. — Я був тут минулого понеділка. І навіть бачив того вашого оленя. Він звичайний собі річняк, не більш.

— Річняк? — обурився Бун. Він ще відхекувався від швидкої ходи. З обличчя його і досі не зійшла безтямність. — Коли той, що я бачив, річняк, то я й зовсім дошкільнятко!

— Тоді я, певне, бачив кролика, — сказав Волтер. — А ти, я чув, скінчив освіту ще за два роки до першого класу.

Бун блиснув очима на Волтера.

— Коли не хочеш стріляти, не стій на заваді, — заявив він. — Посидь собі десь. Бо я, їй-богу...

— Стоячи тут, ніхто його не підстрелить, — тихо мовив Сем.

— Правду Сем каже, — погодився Волтер. Нахиливши рушницю обшмуганою сріблястою цівкою вниз, він уже рухнувся йти. — Трохи більше діла й трохи менш п'ятакання. Хогенбека он за п'ять миль чути на всі боки, чи за вітром, чи й проти.

Вони обидва рушили далі. Хлопець якийсь час ще чув Бунову балачку. Та незабаром і це стихло. І ось ізнову він і Сем уже стояли непорушно в чагарях під

розкішним дубом, і знову не було нічого. Тільки щораз відчутніша самотина примерхлого світла, тільки пронизливий шемріт холодного цілоденного дощу. А потім, наче діждавшись, коли всі стануть по місцях і замруть, пуща ожила. Велетенська, безстороння, пильна й всемудра, вона мовби схилилася над ними — над хлопцем, і Семом, і Волтером, і Буном, кожним у своїй засідці, — і десь там у глибині пущі йшов олень, зовсім не втікаючи, бо ж ніхто за ним не гнався, зовсім не сполоханий та й взагалі не лякливий, а просто чуйний, як от і вони чуйні, — може, він уже був на зворотній дорозі, і вже зовсім близько, і, може, так само відчував на собі погляд правічного безсмертного арбітра. Бо хлопцеві ж тільки-но минуло дванадцять років, і саме цього ранку він перемінився — за якусь частку секунди раз і назавжди перестав бути дитиною, якою був ще вчора. А можливо, річ зовсім і не в цьому, — можливо, тому, хто росте у місті, не тільки дитині, а й дорослому, цього не зрозуміти? — можливо, тільки вирісши на природі ти годен збагнути, яке дороге те життя, що ти власноручно відбираєш? Хлопець знову почав тремтіти.

— Добре, що ці дрижаки зараз, — видихнув він самими губами, не обертаючись до Сема. — Коли я піднесу рушницю, це минеться...

Сем теж не ворухнувся.

— Цить, — сказав він.

— Хіба він уже так близько? — прошепотів хлопець. — Ти гадаєш...

— Цить, — повторив Сем.

Отож хлопець змовк. Але тремтіння все не припинялося. Він і не пробував його стримати, бо знав, що воно й само мине, коли настане вирішальна мить, — хіба ж Сем Фазерс уже не причастив його й не звільнив також і від слабості й жалю? — не від любові до всього, що живе й бігає, а тоді воднораз у самому розквіті своєї пишноти й руху падає, підкошене пострілом, але від слабості й жалю? Вони обидва стояли непорушно, дихаючи глибоко, спокійно й розмірено. Сонце, якби його було хоч трохи, досі вже, мабуть, хилилося б до заходу; щось гусло й тужавіло — чи не сіре й незмінне надвечірнє світло? Аж раптом він збагнув, що це ж його власне дихання, його серце, кров, що це у ньому щось наростає, так, наче Сем Фазерс не тільки посвятив його в мисливці, а й наділив чимось таким, що сам успадкував від свого зниклого й позабутого племені. Хлопець і дух затамував — чути було тільки його серце й кров, і в цій тиші пуща теж занишкла, клонячись, нахилиючись над ним із причаєним подихом, велетенська, безстороння, сповнена чекання. Тоді й дрижаки припинилися, як він і сподівався, і хлопець одвів два важких курки своєї рушниці.

А потім воно зникло, минуло. Глушина, однак, не заспокоїлась, а тільки перестала стежити за ним і перевела погляд кудись-інде, навіть спиною обернулася до хлопця, втупившись у щось аж на кряжі, і хлопець немов у живі очі побачив, що олень вийшов на край очерету і чи то уздрів їх, чи нюхом почув, та й знов пірнув у зарості. Але глушина ще не заспокоїлась. Вона б мала перевести дух, а проте, ні — вона все вдивлялася, стежила за чимось, що було зовсім не тут, де стояли вони із Семом. Завмерлий, з затамованим віддихом, він думав, кричав про себе: "Hi! Hi!", вже знаючи,

що запізно, думаючи з тим давнім розпачем, знайомим від двох-трьох останніх літ: "Мені повік не випаде щось підстрелити". Потім він почув його — глухий одинокий гук несхибної рушниці Волтера Юела. І долинув розкотистий звук ріжка, напруга спала, і хлопець зрозумів, що й не сподівався на постріл.

— Усе, мабуть, — сказав він. — Волтер його взяв.

Мимовільним рухом він ледь підніс угору рушницю. Потім знов її схилив, опустив один з курків і вже ворухнувся виходити з гущавини, коли озвався Сем:

— Зажди.

— Заждати?— скрикнув хлопець. Йому на все життя запам'яталась ця мить — як він обернувся до Сема у безмірі хлоп'ячої розпуки через утрачену надію, нагоду. — Чого ждати? Хіба не чуєш ріжка?

Запам'яталось і те, як стояв Сем. Той навіть не рухнувся. Він був невисокий, радше присадкуватий і широкоплечий, — хлопець цей рік-два ріс швидко і вже майже наздогнав зростом Сема, але зараз Сем дивився понад головою хлопця, кудись у той бік, звідки долинав ріжок, — він явно не бачив хлопця, хоч і знав, що той поруч. А потім хлопець побачив оленя. Рогач спускався кряжем, ніби виходив із самих звуків ріжка, що сповіщав про його загибель. Він не біг, а просто йшов — здоровезний, супокійний, схиливши трохи голову, щоб не зачіпати рогами підліску, — і хлопець стояв там, і Сем обік нього, не ззаду, як звичайно, а поруч, і в руках у хлопця була рушниця, ще не зовсім опущена, і з одним курком ще зведеним.

Аж ось і олень побачив їх. Але зовсім не кинувся бігти. Він тільки пристав на мить, вищий за будь-яку людину, і подивився на них; потім м'язи його заграли й напружилися. Він навіть не звернув убік, щоб бігти, щоб утікати, а спокійно рушив далі легкою крилатою ходою, як то властиво оленям, і пройшов повз них ступнів за двадцять — голова піднесена. Й погляд не гордовитий чи зухвалий, а просто певний себе, вільний і небоязкий, — Сем тоді, стоячи поряд з хлопцем, підніс, простяг праву руку, долонею вгору і заговорив тією мовою, яку хлопець чув, коли прислухався до їх двох з Джо Бейкером гутірки в кузні (а з пагорба ще лунав ріжок Волтера Юела, скликаючи їх до якогось забитого оленя).

— Вітаю, ватаже, — промовив Сем. — Предку.

Коли вони підійшли на звук ріжка, Волтер нерушно стояв спиною до них, розгублено втупившись собі під ноги.

— Ходи сюди, Семе, — тихо покликав Волтер, не обертаючись.

Вони підступили ближче. Волтер, усе не підводячи погляду, вдивлявся у невеличку звірину, яка ще навесні була звичайним оленям.

— Він такий малий, що неохота було й брати, — сказав Волтер. — Але гляньте лишень, які у нього сліди. Здоровенні, як у корови. І більше нічиїх слідів, а то б я заприсягся, що тут проходив якийсь інший олень, котрого я й не побачив.

III

Уже смеркло, коли дісталися до шляху на узліссі, де чекала бричка. Холоднішало, дощ перестав, і небо почало прояснятися. Маккаслін, майор Де Спейн і генерал

Компсон сиділи біля багаття.

— То як, узяли? — поцікавився майор Де Спейн.

— Взяли, тільки болотяного кролика-рогача, — відповів Волтер.

Він опустив упольованого оленя на землю, Маккаслін глянув на здобич.

— А великого так ніхто й не побачив? — спитав він.

— Мабуть, і сам Бун його не бачив, — заявив Волтер. — То, певне, чиясь корова заблукала у хаші, а він на неї й набрів.

Бун почав клясти — спершу Волтера й Сема, що не спустили відразу собак, а тоді оленя і взагалі все на світі.

— Нічого, — сказав майор Де Спейн. — Він почекає нас до наступної осені. Рушаймо вже.

Минула північ, коли Волтер зійшов перед своєю хвірткою за дві милі від Джефферсона, і ще пізніша година, коли доправили генерала Компсона до його домівки, після чого повернули до майора Де Спейна, — там хлопець з Маккасліном мали доночувати, бо їм додому було ще цілих сімнадцять миль дороги. Стояла холодінь, небо зовсім прояснилося. Над ранок мав бути добрий приморозок, земля уже й так застигла під копитами коней, під колесами й у людей під ногами, коли вони через Де Спейнове подвір'я проходили в дім, теплий і темний; потім помацки піднімались у темряві сходами, поки майор Де Спейн не знайшов і не запалив свічки, увійшли в чужу кімнату з широким м'яким ліжком і цупко-холодними простирадлами, і аж тоді почали зігріватись їхні тіла і нарешті тремтіння припинилось, і хлопець нараз почав розповідати Маккаслінові, як було з тим оленем, і Маккаслін, не уриваючи, вислухав до самого кінця.

— Але ти не віриш, — сказав урешті хлопець. — Я знаю, ти не...

— Чого це не вірю? — відказав Маккаслін. — Подумай-но про все, що діється тут, на цій землі. Про всю цю гарячу, напоєну життям і радощами кров, яка вертається назад у землю. Напоєну, звичайно, і болем, і стражданням, хоч усе-таки в житті втіхи більше, ще й здорово більше, бо, зрештою, ніхто ж не примушує терпіти те, що здається тобі стражданням: ти завжди на свій розсуд можеш урвати, поставити крапку. Проте навіть страждання і біль кращі від нічого: нема гірше, як смерть, хіба що ганьба. Але не можна жити вічно, і життя кінчається задовго до того, як людина вичерпає його можливості. А вся ця плоть мусить же десь лишатися, її не для того винайдено й створено, щоб у непотріб іти. Та й земля ж мілка — неглибоко й копнути, як уже суцільне скелля. І земля не хоче просто тримати все це в собі й громадити — вона хоче знов його оживляти. Ось глянь на насінину, на жолудя, глянь, що навіть з падлом діється, коли його закопаєш: воно теж протестує, теж борсається і нуртує, аж поки виб'ється на світло й повітря, уперто рвучись до сонця. І ніщо... — хлопець побачив, як на мить вималювався обрис Маккаслінової руки на тлі вікна, в якому йому, вже при звичаєному до темряви, видно було небо з поблиском миготливих крижаних зірок. — ...ніщо не хоче йти в землю і не потребує. Бо й пощо йому там бути, коли воно ще на землі не нажилося, коли й тут так привільно і досхочу місць незайманих, як і тоді, коли

воно, хоча б те саме падло, було ще гарячою кров'ю, ще втішалося життям?

— Але нам усе живе потрібне, — озвався хлопець. — Щоб разом з ними. Тут стане місця і для нас, і для них.

— Авжеж, — сказав Маккаслін. — Нехай навіть без плоті, без тіні...

— Але ж я бачив його! — скрикнув хлопець. — Бачив!

— Заспокойся, — сказав Маккаслін і на мить торкнув рукою хлопця за бік. — Заспокойся. Я знаю, що ти бачив. Бо я теж бачив. Сем вадив мене туди, коли я забив свого першого оленя.